7

ΤΑ 20 ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΟΥ ΙΩΝΑ ΔΡΑΓΟΥΜΗ ΜΕ ΤΟΝ ΜΠΑΡΡΕΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟ ΣΤΗ ΡΗΞΗ

Κάθε μέρα δημιουργούμε παρελθόν, όχι μέλλον.
Ίων Δραγούμης, ημερολόγιο, Ιούνιος 1916

ΤΡΕΙΣ ΜΕΡΕΣ ΥΣΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ στο Νεϊγύ, στις 9 Φεβρουαρίου 1919, ο Ίων Δραγούμης, εξόριστος στην Κορσική, έστελνε την τελευταία του επιστολή προς εκείνον που είχε υπάρξει ο πνευματικός καθοδηγητής του, και που τώρα εξυμνούσε τον μεγαλύτερο εχθρό του. Η αλληλογραφία Δραγούμη – Μπαρρές δεν είναι μεγάλη σε όγκο, εκτείνεται όμως σε μια εικοσαετία: ξεκινά με τη γνωριμία τους, το 1900, όταν ο Δραγούμης ήταν 22 χρονών, και φτάνει μέχρι έναν χρόνο πριν από τον θάνατό του. Θα παρακολουθήσω εδώ αναλυτικά την πορεία αυτής της σχέσης μέσα από τις επιστολές των δύο ανδρών και τις άλλες διαθέσιμες πηγές, και κυρίως το —ανέκδοτο κατά μεγάλο μέρος— προσωπικό ημερολόγιο του Δραγούμη.[1] Η αφήγηση αυτής της σχέσης είναι ταυτόχρονα και μια εξέταση της ιδεολογικής πορείας του Δραγούμη από τα νεανικά του χρόνια μέχρι τη δολοφονία του. Δεν θα επικεντρωθώ στην «εξωτερική ζωή» του, όπως την ονομάζει ο ίδιος σε επιστολή προς τον Μπαρρές το 1917, δηλαδή στη δημόσια δράση του, που είναι άλλωστε και περισσότερο γνωστή, αλλά στις —κρυφές σε μεγάλο βαθμό— διαδρομές των ιδεών του.

Ο Ίων Δραγούμης ανατράφηκε σε μια πολιτική οικογένεια, όπου η εθνική ιδέα ήταν πάνω απ' όλα. Αν και ποτέ δεν ήρθε σε ρήξη μαζί της, την αισθανόταν πάντα καταπιεστική, κι έτσι διαμόρφωσε μια αμφίσημη σχέση τόσο με την πολιτική όσο και με την εθνική ιδεολογία. Τα νεανικά του ημερολόγια, πριν από το 1900 και τη συνάντησή του

[1] Από τα τετράδια του ημερολογίου του Δραγούμη, που φυλάσσονται στο Αρχείο Δραγούμη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, έχουν δημοσιευτεί από τις εκδόσεις Ερμής σε τέσσερις τόμους (*Φύλλα Ημερολογίου Α′*, *Δ′*, *Στ′* και *Ε′*) αυτά που καλύπτουν τις περιόδους 1895-1902 και 1908-1920· πρόσφατα δημοσιεύτηκε το τετράδιο 18, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου είχε παραλειφθεί: Ίων Δραγούμης, *Τα «κρυμμένα» ημερολόγια: Οκτώβριος 1912 – Αύγουστος 1913*, εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Νώντας Τσίγκας, Αθήνα: Πατάκης, 2021· δεν έχουν δημοσιευτεί τα τετράδια 7 ώς 15, που καλύπτουν το διάστημα από τον Μάιο του 1902 ώς τον Ιούλιο του 1908.

με τον Μπαρρές, δεν μας βοηθούν πολύ στην αποσαφήνιση των περί έθνους ιδεών του· φανερώνουν μάλλον αδιαφορία. Σε μια καταχώριση του 1899, μιλώντας για τους Πρώσους, που είναι υπερήφανοι μόνο «ως Γερμανοί, όχι ως άνθρωποι», ο Ίων αντιδιαστέλλει τις δύο αυτές ιδιότητες, την *ανθρώπινη* και την *εθνική*, για να δηλώσει σαφώς ότι προκρίνει την πρώτη:

> Εγώ θεωρώ τον εαυτό μου άνθρωπο —και ας λέγει ό,τι θέλει οποιοσδήποτε— και έχω μια ιδιότητα μεταξύ των άλλων: είμαι και έλλην όπως είμαι έξυπνος ή κουτός ή ιδιότροπος ή υγιής ή νέος ή γέρος ή δικηγόρος ή ακόλουθος στην πρεσβείαν της Πετρουπόλεως. Για τον Πρώσσον όμως το να είναι Γερμανός δεν είναι απλώς ιδιότης του. Ολόκληρος είναι Γερμανός. Ε, λοιπόν πώς μπορεί να είναι άνθρωπος;[2]

Έχουμε εδώ μια πρώτη διατύπωση ενός αντιθετικού δίπολου, άνθρωπος – Έλληνας, που σε όλα τα επόμενα χρόνια θα βασανίζει τον Δραγούμη διαρκώς, βλέποντάς το σαν μια δική του εσωτερική διχοστασία, ένα δίλημμα στο οποίο θα δίνει διαφορετικές κάθε φορά απαντήσεις. Η πιο βαθιά εμπεδωμένη ταυτότητά του, που αναδύεται εξαρχής μέσα από το ημερολόγιο, και που θα είναι κι αυτή μια σταθερά σε όλη του τη ζωή, είναι ένα είδος αισθητικού τοπικισμού: το δέσιμό του με την Αττική, με τη γη, το τοπίο. «Την Αθήνα την αγαπώ χωρίς τους ανθρώπους της, θα είναι τέλεια αν ήταν ερείπια μόνο», γράφει το 1912.[3] Αυτή όμως η ταυτότητα θα συνυφαίνεται περισσότερο με την *ανθρώπινη* παρά με την *εθνική* πλευρά της συνείδησής του.

Αργότερα, σε πολλές αναφορές του στο ημερολόγιο, όπως και σε επιστολές του στον Μπαρρές, ο Δραγούμης θα υπονοεί ότι εκείνα τα χρόνια αμφισβητούσε τη σημασία του έθνους. Στην ανασκόπηση της ιδεολογικής του πορείας που θα κάνει έναν χρόνο πριν τη δολοφονία του, θα προσδιορίσει χρονικά την «**εθνικιστική περίοδο** της ζωής» του «από τα 1902 ώς τα 1914 απάνω κάτω».[4] Στον πόλεμο του 1897 είχε στρατευθεί εθελοντικά, χωρίς να πάρει ενεργό μέρος σε μάχες. Κατέγραψε τις εμπειρίες του σε επιστολές και σημειώσεις, στις οποίες δεν μπορούμε να διακρίνουμε ούτε εθνικό ενθουσιασμό ούτε κάποιο "τραύμα" από την ήττα. Και το 1904 θα γράψει με απολογητικό ύφος στο ημερολόγιο:

> Θυμούμαι· ο πόλεμος του 1897, ο ενθουσιασμός των άλλων, η ταραχή μ' άφηκε ψυχρό. Ντρεπόμουν λίγο που δεν ένιωθα τίποτε όταν ο κόσμος και οι εφημερίδες se démenaient, se trémoussaient [βρίσκονταν σε υπερδιέγερση]. Και από ντροπή ταραζόμουν κι εγώ λίγο.[5]

---

2 Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α' (1895-1902)*, επιμ. Θεόδωρος. Ν. Σωτηρόπουλος, Αθήνα: Ερμής, 1988, σ. 37 (12 Ιουνίου 1899). Στα παραθέματα του ημερολογίου η ορθογραφία έχει εκσυγχρονιστεί, ενώ έχουν διορθωθεί σιωπηρά και ορισμένες αβλεψίες.

3 Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Δ' (1908-1912)*, επιμ. Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, Αθήνα: Ερμής, 1988, σ. 228 (Ιούνιος 1912).

4 Ίων Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Στ' (1918-1920)*, επιμ. Θεόδωρος. Ν. Σωτηρόπουλος, Αθήνα: Ερμής, 1987, σ. 72-73 (6 Απρίλη 1919).

5 Αδημοσίευτο ημερολόγιο. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Δραγούμη, τετράδιο 11, σ. 17β (26 Οκτωβρίου 1904).

Δεν είναι σαφές σε ποιο βαθμό ο Δραγούμης ήταν εξοικειωμένος με το έργο του Μπαρρές πριν τον γνωρίσει προσωπικά. Δεν πρέπει να ήταν ανυποψίαστος, καθώς διάβαζε πολλά γαλλικά βιβλία, και έτσι εξηγείται άλλωστε η ισχυρή εντύπωση που του έκανε εξαρχής ο συγγραφέας. Από το ημερολόγιο βλέπουμε ότι ήδη είχε αρχίσει να στοχάζεται πάνω στο *εγώ* του. Τον Ιούνιο του 1899 έγραφε σχετικά με τη φυγή του Νίκου, του μεγάλου αδελφού του, που ήρθε σε σύγκρουση με την οικογένεια για να πάει να ασχοληθεί με τη ζωγραφική στο Παρίσι,[6] ότι ο *εγωτισμός* τους δεν διέφερε ουσιαστικά:

> Η μόνη διαφορά είναι ίσως ότι ο δικός μου εγωτισμός τυχαίνει να είναι αρεστός στους δικούς μου ανθρώπους ενώ ο δικός του δεν είναι. Κατά τ' άλλα και οι δυο μας πιστεύουμε ότι δεν έχουμε υποχρεώσεις πάνω σ' αυτή τη γη, και οι δυο μας είμαστε εγωτιστές, όπως κάθε ζωντανό πλάσμα.[7]

Υπάρχουν στιγμές όπου αυτός ο *εγωτισμός* του φτάνει σε μια πλήρη, μηδενιστική, αποστασιοποίηση και παραίτηση από τα πράγματα, τους ανθρώπους, τις ιδέες. Είναι κάτι που το βλέπει σαν «αρρώστια» του και που θα επανεμφανίζεται πολύ συχνά στα επόμενα χρόνια στις σημειώσεις του. Γράφει τον Ιανουάριο του 1900:

> Είμαι άρρωστος, άρρωστος και περιττός στη ζωή αφού δεν θα λυπούμουν αν δεν εζούσα. Άρρωστος γιατί ήθελα να μην εζούσα. Ούτε αυτό καν γιατί δεν θέλω τίποτε. Δεν αισθάνομαι καμίαν υποχρέωση προς κανένα και προς τίποτε, καμία δύναμη, κανένα ressort [κίνητρο], και ennui, ennui, ennui [πλήξη]. Κουράζομαι να αισθάνομαι, κουράζομαι να σκέπτομαι, κουράζομαι λοιπόν και ν' αγαπώ. Βλέπω βιβλία μπροστά μου και λέγω «τι περιττός κόπος για να τα γράψει εκείνος που τα έγραψε!» […]. Δεν σκέπτομαι κανένα νόμο, καμιά υποχρέωση, δεν τα αισθάνομαι, δεν μπαίνω στους ανθρώπους μέσα, τους βλέπω να περνούν μπροστά μου, βλέπω τα σχήματά τους και δεν τους σκέπτομαι πια. Είμαι άρρωστος, είμαι άρρωστος, είμαι άρρωστος, βαριά άρρωστος. Δεν θέλω τίποτε, και είμαι νευρικός, και είμαι άρρωστος.[8]

Την ίδια ψυχική κατάσταση αποτυπώνει και με μπωντλαιρικούς στίχους:

SPLEEN
Όλα με φαίνονται παλιά
Και όλα περασμένα
Και μακριά 'πό μένα
Μακριά.
Όλους αισθάνομαι κουτούς
Και όλους ξεχασμένους
και απομακρυσμένους
Περιττούς […].[9]

---

6 Βλ. σχετικά Νίκος Π. Παΐσιος, «Νίκος Δραγούμης», στο: *Νίκος Δραγούμης ο ζωγράφος (1874-1933)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2015, σ. 19-48.

7 Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α'*, σ. 37 (9 Ιουνίου 1899). Το πρωτότυπο είναι στα αγγλικά, γεγονός που δείχνει ίσως ότι οι σκέψεις αυτές δεν είναι άσχετες από την ανάγνωση του Herbert Spencer.

8 *Ό.π.*, σ. 59 (29 Ιανουαρίου 1900).

9 *Ό.π.*, σ. 59-60 (30 Ιανουαρίου 1900).

Ο νεαρός Δραγούμης κατατρύχεται από μια έντονη αίσθηση της **διαφοράς** του από όλους τους άλλους, και καταρχάς από τους κοντινούς του, την οικογένειά του· αυτή η *εγωτιστική* εμμονή και η αμφιβολία του για τα πάντα του προξενεί συχνά μια βαθιά δυσαρέσκεια, που αποζητά μια λύση.

> ως idée fixe [έμμονη ιδέα] έχω τον εαυτό μου και είμαι άρρωστος απ' αυτήν την idée fixe, και σιχαίνομαι τον εαυτό μου κάθε μέρα περισσότερο. Στα βιβλία μέσα βλέπω τον εαυτό μου, στους ανθρώπους τους άλλους βλέπω τον εαυτό μου, στη φύση, στην τέχνη βλέπω τον εαυτό μου και όλο ζω μαζί του, αχώριστα, σαν αρρώστια. […] Μαύρη idée fixe του εαυτού μου, σε σιχαίνομαι, και σ' έχω προ πάντων όταν βλέπω πολλούς ανθρώπους. Θέλω να είμαι μόνος μου αλλά και εκεί σ' έχω, μαύρη idée fixe του εαυτού μου. Πότε θα έλθει η απολύτρωσις;[10]

> Είναι βάσανο ανυπόφορο η αμφιβολία μου για όλα, για τις ιδέες, για τις πράξεις, για τα πράγματα, είναι αρρώστια. Ό,τι κι αν κάνω, ό,τι και αν σκεφθώ, αμφιβάλλω αν αξίζει τίποτε ή δεν αξίζει, και για τους άλλους επίσης αμφιβάλλω. Όλο γύρω μου τίποτε δε στέκεται στη θέση του, όλα κουνούνται, στηρίζονται σε βελόνες, πέφτουν. Τι έχω τέλος, πάντων;[11]

Όλα τούτα συνδέονται και με την πίεση που αισθάνεται από την οικογένειά του να ακολουθήσει μια συγκεκριμένη καριέρα, διπλωμάτη και πολιτικού, να εκπληρώσει έναν προκαθορισμένο ρόλο. Πίεση που είναι ακόμα μεγαλύτερη λόγω της "λιποταξίας" του αδελφού του Νίκου. Τον οποίο ο Ίων αγαπά και κατανοεί, δίχως όμως να τολμά να ακολουθήσει έναν ανάλογο δρόμο. Η δική του αντίθεση θα εκφράζεται σε επιμέρους ζητήματα και κυρίως ως μια διαρκής εσωτερικευμένη σύγκρουση. Θα συνηθίσει να έχει κατά κάποιον τρόπο δύο ζωές, μία εξωτερική, δημόσια, όπου συνειδητά, όπως λέει, παίζει τους ρόλους που περιμένουν οι άλλοι απ' αυτόν, και μια δική του, μια *vita intima*, η οποία καθοδηγεί την πρώτη, την ελέγχει ή βρίσκεται σε ένταση μαζί της, και η οποία αποτυπώνεται στις προσωπικές του σημειώσεις.

> Όλοι γύρω μου με αναγκάζουν να σκέπτομαι το μέλλον, το τι θα κάνω, και τούτο με το αποδεικνύει η σιωπηλή τους αποδοκιμασία τού τι κάνω. Έπρεπε τώρα να ετοιμάζομαι για το μέλλον, να ενδιαφέρομαι στα πολιτικά, στους πολέμους, σ' ό,τι συμβαίνει στον κόσμον όλον, να μπω στη ζωή όλου του κόσμου. Λεν όμως ότι θ' αλλάξω, θα έλθει κι αυτό. Αν πρόκειται να έλθει, είναι περιττό να με συγχύζει αυτός ο διηνεκής πόλεμος μεταξύ των τάσεών μου και των απαιτήσεων των άλλων που με κάνουν να νομίζω πως πρέπει να κάμω θυσίες σ' αυτούς. […] Μ' αρέσει να είμαι έξω όσο μπορώ απ' το milieu και την εποχή μου για να κρίνω καλύτερα, να είμαι όσο μπορώ χωρίς ηλικία, χωρίς milieu, χωρίς εποχή. Αλλ' ό,τι και αν σκέπτομαι να μην το λέγω σ' αυτούς που έχουν απαιτήσεις για μένα. **Ας νομίζουν πως σκέπτομαι σαν κι αυτούς. Δεν θα μ' εννοήσουν ποτέ.**

Στη φάση αυτή λοιπόν, λίγο πριν συναντήσει τον Μπαρρές, η ιδιότητα του *Έλληνα* φαίνεται να είναι για τον Δραγούμη μία ακόμα επιμέρους και συμβατική ιδιότητα, από αυτές που συνεπάγονται επιβαλλόμενα από τους *άλλους* καθήκοντα· μαζί με το ότι

---

10 Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α'*, σ. 62-63 (4 Φεβρουαρίου 1900).

11 *Ό.π.*, σ. 65 (10 Φεβρουαρίου 1900).

ανήκει σε μια συγκεκριμένη οικογένεια, σε έναν συγκεκριμένο κοινωνικό κύκλο, ότι είναι υπάλληλος στο Υπουργείο Εξωτερικών και ακολουθεί μια συγκεκριμένη καριέρα. Είναι ιδιότητες που τον καταπιέζουν, αλλά με τις οποίες συμβιβάζεται:

> Το κακό μου είναι ότι είμαι **άνθρωπος** περισσότερο από υιός, αδελφός, ανεψιός, **Έλλην**, Αθηναίος, ακόλουθος στο Υπουργείο. Και μ' αρέσει το κακό μου. Αλλ' ας μην το δείχνω τόσο πολύ. Ας προσπαθήσω να είμαι **εξωτερικώς** περισσότερο υιός, αδελφός, ανεψιός, Έλλην, Αθηναίος, ακόλουθος στο Υπουργείο παρά άνθρωπος, για να μη με βαρύνουν οι άλλοι, για να είμαι πιο ήσυχος. Ας το κάνω από εγωισμό αφού είμαι εγωιστής, ας το κάνω και από αλτρουισμό, ας μη θέλω να σκανδαλίζω τους άλλους, να τους ανησυχώ.[12]

Η συνάντηση με τον Μπαρρές

Τα παραπάνω γράφονται τον Μάρτιο του 1900. Έναν μήνα αργότερα έρχεται στην Αθήνα ο Μπαρρές. Δεν ξέρουμε πώς ακριβώς έγινε και γνωρίστηκε με τον Ίωνα Δραγούμη. Η γνωριμία θα μπορούσε να έχει γίνει μέσω του πατέρα του Ίωνα, μέσω του Υπουργείου Εξωτερικών, Γάλλων διπλωματών ή αρχαιολόγων. Από τους Έλληνες που γνωρίζουμε από την αλληλογραφία του Μπαρρές, εκείνος που είναι πιθανόν να μεσολάβησε είναι ο **Κωνσταντίνος Χρηστομάνος**. Στο Αρχείο Μπαρρές υπάρχει μια επιστολή του Χρηστομάνου, χωρίς χρόνο και τόπο αποστολής, με την οποία ζητάει από τον Μπαρρές να του «δανείσει για λίγες ώρες» το φύλλο της εφημερίδας που είχε δημοσιεύσει τον πρόλογο του Μπαρρές στη γαλλική μετάφραση του βιβλίου του για την Αυτοκράτειρα Ελισάβετ, όπως είχε δει να αναφέρεται «σε ένα τοπικό έντυπο». Αυτός ο πρόλογος δημοσιεύτηκε στη *Journal* στις 26 Απριλίου του 1900, τις μέρες δηλαδή που ο Μπαρρές βρισκόταν στην Ελλάδα, μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι ο Χρηστομάνος είχε επιστρέψει κι αυτός στην Αθήνα και ότι είχαν ήδη συναντηθεί εκεί. Ο Ίων Δραγούμης γνώριζε τον Χρηστομάνο και τον θαύμαζε — αν και δεν υπάρχουν σχετικές αναφορές του πριν το 1901. Ανήκαν και οι δύο στους ίδιους κύκλους της αθηναϊκής κοινωνικής και λογοτεχνικής ελίτ. Θα μπορούσε λοιπόν να είναι ο Χρηστομάνος εκείνος που σύστησε στον Μπαρρές τον γαλλομαθή νεαρό, ο οποίος τις επόμενες μέρες ανέλαβε να τον συνοδεύσει σε βόλτες και εκδρομές στην αγαπημένη του Αττική, έχοντας την ευκαιρία να κάνει πολλές συζητήσεις μαζί του. Ο Δραγούμης μιλάει γι' αυτές τις μέρες κυρίως στο *Μονοπάτι*, το πρώτο του μυθιστόρημα, που γράφτηκε το 1902 αλλά εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, και που έχει θέμα την εποχή της ενηλικίωσής του, μέχρι να φύγει για τη Μακεδονία. Εκεί υπάρχει ένα κεφάλαιο με τίτλο «Barrès»:

> Άλλοτε είχε γνωρίσει ο Αλέξης τον Barrès, που έγραψε τόσα βιβλία για το δρόμο της ψυχής του και πάντα θα γράφει. Ο Αλέξης θυμούνταν πως είχε δείξει του Barrès την Πνύκα και τον Κεραμεικό και το θέατρο του Διόνυσου, που τόσο τον άρεσε, γιατί αυτό ήθελε να δει περισσότερο. Είχαν πάγει μαζί και στα Μέγαρα ένα Πάσχα και είδαν την τράτα των γυναικών· είχαν πάγει και στη Δεκέλεια και πάρα πέρα στον Άγιο Μερκούριο, ώς εκεί

12 *Ό.π.*, σ. 70-71 (17 Μαρτίου 1900).

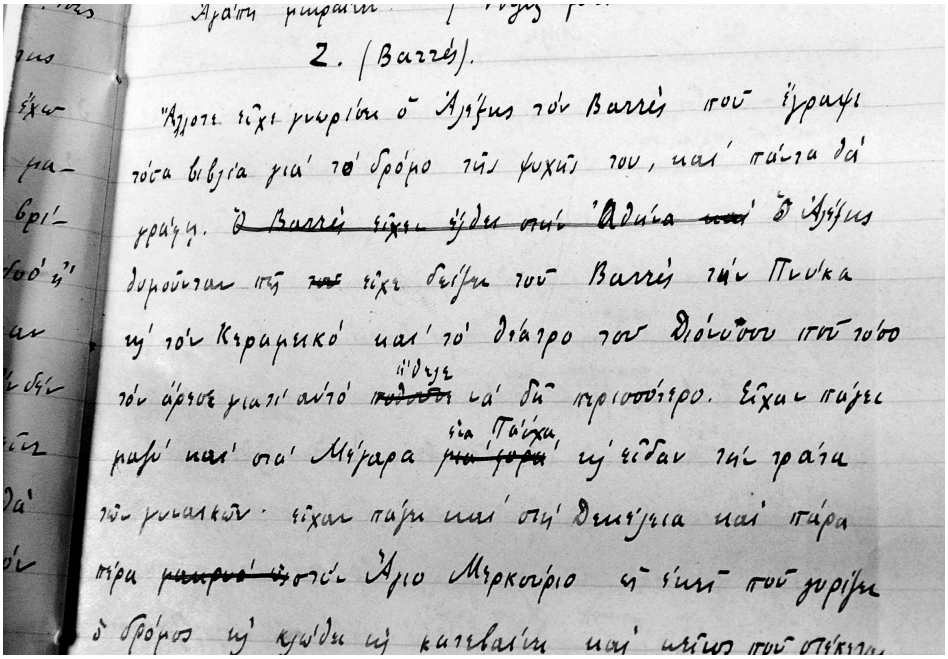

Από το χειρόγραφο του αυτοβιογραφικού μυθιστορήματος του Ίωνα Δραγούμη *Το μονοπάτι* (1902). Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Δραγούμη.

> που γυρίζει ο δρόμος και κλώθει και κατεβαίνει και κείνος που στέκεται πάνω βλέπει τη θάλασσα και την Εύβοια. Αυτές τις δυο φορές ήταν και η Μαγδαληνή μαζί.[13]

Η Μαγδαληνή είναι η Mabel Dunlop, η Αμερικανίδα ερωμένη του «Αλέξη»-Δραγούμη, η οποία θα πήγαινε στο Παρίσι και, διατηρώντας επαφή με τον Μπαρρές, θα λειτουργούσε ως ενδιάμεσος ανάμεσα στους δύο. Στο ημερολόγιο του Δραγούμη εκείνων των ημερών δεν βρίσκουμε περιγραφές αυτών των εκδρομών, υπάρχουν όμως αναφορές σε συζητήσεις. Στις 10 Μαΐου γράφει σχετικά με τον Ωγκύστ Κοντ:

> Ο Μπαρρές θαυμάζει ότι μετά ζωήν τόσης σκέψεως και θετικότητος ανεγνώρισεν ο Comte πως δεν υπάρχει τίποτε αν δεν υπάρχει η sensibilité [ευαισθησία], πως αυτή είναι η πρώτη, αυτή είναι η μόνη.[14]

Ενώ λίγες μέρες αργότερα:

> Ο Barrès με είπε μια μέρα· «Il suffit d'affirmer» [Αρκεί να παίρνεις θέση]. Και χθες η Mabel με είπε πως είναι ελάττωμά μου να μην έχω πεποίθηση στις δυνάμεις μου —και έχω δυνάμεις— να μην παίρνω παντού με θάρρος τη θέση μου, να μην σπρώχνω τους άλλους κάτω, στη δική τους, ανεξαρτήτως ηλικίας και των ιδεών του κόσμου. Θα προσπαθήσω να εφαρμόσω αυτές τις δύο παρατηρήσεις. Ή μάλλον, αν έχω δυνάμεις, αν είμαι

---

13 Ίων Δραγούμης, *Το μονοπάτι*, Αλεξάνδρεια: Νέα Ζωή, 1925, σ. 184.

14 Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α'*, σ. 77.

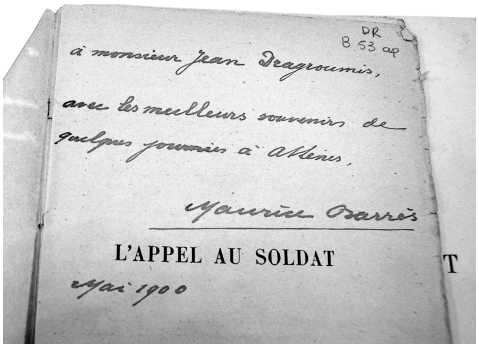

«στον κύριο Jean Dragoumis, με τις καλύτερες αναμνήσεις μερικών ημερών στην Αθήνα. Μωρίς Μπαρρές, Μάιος 1900». Αφιέρωση στον Ίωνα Δραγούμη στο αντίτυπο του *L'appel au soldat*. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

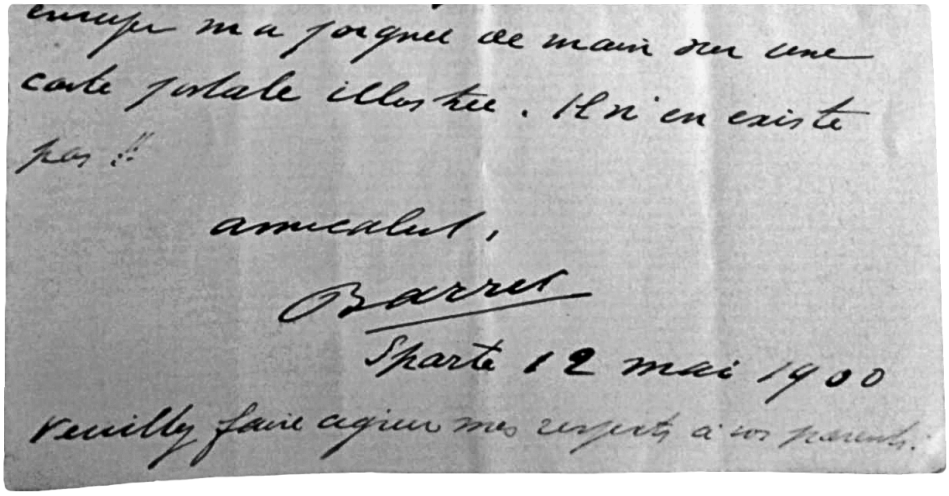
serrer ma poignée de main sur une carte postale illustrée. Il n'en existe pas !

amicalement,

Barrès

Sparte 12 mai 1900

Veuillez faire agréer mes respects à vos parents.

Η πρώτη επιστολή που έστειλε ο Μπαρρές στον Ίωνα Δραγούμη, από τη Σπάρτη, στις 12 Μαΐου του 1900. Αρχείο Μάρκου Δραγούμη.

> δυνατότερος από άλλους, δεν θα έλθει μοιραίως η υπεροχή μου; Ίσως πρέπει να οδηγήσω τις δυνάμεις μου.[15]

Φεύγοντας από την Αθήνα, ο Μπαρρές χάρισε στον Δραγούμη το *L'appel au soldat*, που είχε πρόσφατα εκδοθεί. Λίγο αργότερα, του γράφει από τη Σπάρτη:

> Μου φαίνεται ότι δεν μπορώ να περπατάω στην Ελλάδα, δίχως να σας το κάνω γνωστό, την ώρα που νομίζετε ότι έχω επιστρέψει στους βάρβαρους. Δεν έχω την ενέργεια να διακόψω τον πυρετό μου και την ευχαρίστησή μου. Την τελευταία στιγμή, γυρίζοντας την πλάτη στο καράβι, πήρα την ομπρέλα του προσκυνητή και νά με σ' αυτήν την **υπέροχη και απολαυστική Σπάρτη — την οποία προτιμώ από την Αθήνα σας**.[16]

---

15 *Ό.π.*, σ. 77 (24 Μαΐου 1900).

16 Μπαρρές προς Δραγούμη, Σπάρτη, 12 Μαΐου 1900. Αρχείο Μάρκου Δραγούμη.

Μέγαρα, ο χορός της τράτας και ο Ίων Δραγούμης (;), κάποια Τρίτη του Πάσχα, γύρω στο 1900. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Δραγούμη.

Η επιστολή φανερώνει ότι είχε ήδη εδραιωθεί μια προσωπική σχέση ανάμεσα στους δύο, βασισμένη σε μεγάλο βαθμό στην Αθήνα, στην οποία τον είχε ξεναγήσει με νεανικό ενθουσιασμό ο Δραγούμης.

Ο Δραγούμης ήταν παθιασμένος με τον τόπο του και ταυτισμένος με τους αρχαίους Αθηναίους· στο ημερολόγιό του συμπάσχει μαζί τους για την ήττα από τη Σπάρτη το 404 π.Χ.[17] Αυτό το αντιλήφθηκε ο Μπαρρές, που θέλησε να του δηλώσει, με τον προβοκατόρικο και ειρωνικό τρόπο του, ότι ο ίδιος προτιμά τη Σπάρτη «από την Αθήνα του»· ότι, δηλαδή, μάταια προσπάθησε κι ο Δραγούμης, όπως ο Ρενάν και οι άλλοι, να του μεταδώσει τη λατρεία της. Είναι η πρώτη διατύπωση της αντίστιξης πάνω στην οποία θα χτιστεί το βιβλίο που θα εκδώσει ο Μπαρρές έξι χρόνια αργότερα. Η πρόκληση είναι, βέβαια, φιλική, ανάλογη με αυτήν που απευθύνει, για παράδειγμα, στον Σαρλ Μωρράς.

Ο Δραγούμης τον πήγε στα Μέγαρα —όπου είχε σπίτι η οικογένειά του— για να παρακολουθήσουν τον χορό της τράτας· ο Μπαρρές θα περιγράψει αναλυτικά τη σκηνή:

> Καθίσαμε στο καφενείο, στην αρχαία Αγορά. Τι ανία να περιγράψεις αυτή τη συγκέντρωση! Ο βουλευτής, φορώντας τα καλά του, καπνίζοντας και γελώντας, μοίραζε χειραψίες σε φουστανελοφόρους. […] Μικρά κορίτσια με τοπικές ενδυμασίες πλησίασαν στα τραπέζια μας. Πολλά είχαν όμορφα μάτια· η φτώχεια τούς έδινε μια φλωρεντινή χάρη. Μας κοίταζαν ακίνητες. […]
>
> Η γιορτή ξεκίνησε. Όλες οι γυναίκες των Μεγάρων, νεαρές ή μεγάλες, σχημάτισαν περίεργες γραμμές χορού, ή μάλλον πορείας, οδηγούμενες από έναν μουσικό. […] Μάταια περιμέναμε, το μόνο που θα βλέπαμε ήταν αυτή η κίνηση των ποδιών τους […]. Αυτός ο χορός έχει κάτι το θρησκευτικό, το απλό και σοβαρό. Ονομάζεται, νομίζω, τράτα. Είναι δύσκολο να εντοπίσεις την εντύπωση που δημιουργεί. Δεν έχει τίποτα το ενδια-

17 Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α′*, σ. 122 (11 Απριλίου 1901).

> φέρον; Ή μήπως το γούστο μας, αμβλυμένο όπως εκείνο των αναγνωστών άγριων μυθιστορημάτων, δεν ξέρει πλέον πώς να εκτιμήσει πιο εκλεπτυσμένα θεάματα; […] Οι αργές και ρυθμικές κινήσεις διαδέχονταν ατελείωτα η μία την άλλη. […]
>
> Παρευρίσκομαι στη γιορτή μιας τοπικής κοινότητας. Θα έπρεπε να εκτιμήσω τη φυσικότητά της, όπου τίποτα δεν είναι τετριμμένο, και με προειδοποιεί ότι η έκθεση του Νεϊγύ είναι πραγματικά αλαζονική. Είδα στα Μέγαρα κάτι το οποίο μπορούμε να συγκρίνουμε μόνο με τις καθολικές λιτανείες μας. Αλλά και στις πιο όμορφες Παρακλήσεις μας, απουσιάζει αυτή η εξάλειψη του ατόμου, αυτή η υποταγή κάθε χορευτή στην ισορροπία και στους κανόνες του συνόλου.
>
> Ζήτησα πληροφορίες στη Γαλλική Σχολή των Αθηνών. «Αλβανικοί χοροί», μου είπαν. Αλλά ένας πολυμαθής Αθηναίος μού είπε ότι ανήκουν στην καλύτερη ελληνική παράδοση. Ότι αυτοί οι άνθρωποι από τα Μέγαρα ήταν δωρικής φυλής. Περιμένω να καταλήξω πάνω σε αυτό το εθνολογικό πρόβλημα για να ξέρω αν βαριόμουνα ή όχι εκείνη την Τρίτη του ελληνικού Πάσχα στα Μέγαρα.[18]

Ολόκληρο το απόσπασμα, όπως και συνολικά το κομμάτι του βιβλίου για την Αθήνα, κινείται σε μια αμφίθυμη διάθεση, θαυμασμού, ανίας και ειρωνείας. Ο Μπαρρές δεν αναφέρει το όνομα του Ίωνα, παρότι αυτός πρέπει να είναι ο «πολυμαθής Αθηναίος» — και ο οποίος, παρεμπιπτόντως, είχε περισσότερο δίκιο από τους Γάλλους αρχαιολόγους όσον αφορά το συγκεκριμένο «εθνολογικό πρόβλημα».[19] Μπορούμε πάντως να φανταστούμε ότι συζήτησε μαζί του αυτή την αίσθηση της «τοπικής κοινότητας», κομμάτι της φεντεραλιστικής αντίληψης, που θα γινόταν ένας από τους βασικούς άξονες της πολιτικής σκέψης του Ίωνα.

Αν όμως ο Μπαρρές δεν κατάφερε να βρει τη «μέθη» του σ' αυτές τις μέρες της Αθήνας, ο Δραγούμης βρήκε τη δική του στη συναναστροφή του με τον Μπαρρές. Τον Σεπτέμβριο του 1900, γράφοντας στο ημερολόγιο για την αναγκαιότητα της μπωντλαιρικής «μέθης» —θα είναι ένα συχνό μοτίβο στο εξής—, φέρνει σαν παράδειγμα τη γνωριμία με τον Μπαρρές, τοποθετώντας την στο ίδιο επίπεδο με τον έρωτα των γυναικών:

> Enivrez-vous [Μεθύστε]. Θυμούμαι ένα poème en prose του Baudelaire που έλεγε αυτό. Όταν είμαι μεθυσμένος από κάτι, ιδέες, φαντασία, έξαψη αγάπης, ή κρασιού, είμαι πλούσιος. […] Ήμουν μεθυσμένος όλον τον Απρίλιο φέτος με τη γνωριμία του Barrès, με τον έρωτα της Μ., με τον συνδυασμό των αισθημάτων μου για δυο γυναίκες. Στους Δελφούς, στην κορυφή του Λυκαβηττού, στην Πεντέλη ήμουν μεθυσμένος και ευτυχής και πλούσιος, εις αιωνίαν κίνηση, σκεπτόμουν πιο γρήγορα και ανήσυχα, εξημμένα, δεν διάβαζα τίποτε, δεν είχα ανάγκη της μέθης του διαβάσματος, ήμουν αλλέως μεθυσμένος.[20]

Τον Οκτώβριο θα αναφερθεί εκτενώς σε μια συζήτηση που είχαν, πολύ σημαντική γι' αυτόν:

---

18 Barrès, *Le voyage de Sparte*, σ. 41-43.

19 Τα Μέγαρα ήταν ο μοναδικός οικισμός της περιοχής που διατηρούσε ένα παλιό ελληνικό ιδίωμα και ανάλογες μουσικοχορευτικές παραδόσεις, σε αντίθεση με τα γύρω χωριά που ήταν αρβανίτικα (ευχαριστώ τον Λεωνίδα Εμπειρίκο για την παρατήρηση).

20 Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α'*, σ. 84 (3 Σεπτεμβρίου 1900).

> Μια μέρα, ενώ πηγαίναμε στα Μέγαρα, ρώτησα τον Μπαρρές γιατί έγινε πολιτικός, και ότι δεν εννοούσα πώς μπορούσε· με είπε· «Μου αρέσει να προσφέρω στον εαυτό μου συγκινήσεις. Πράγματι τα μέσα στην πολιτική είναι ποταπά και χυδαία, αλλά, για να έχει αποτελέσματα, η χημεία δεν χρησιμοποιεί ασήμαντα υλικά;».[21] Αφήνω την δευτέρα φράση και παίρνω μόνην την πρώτη. Του αρέσει να έχει συγκινήσεις. […] Θα με νόμισε πολύ naif [αφελή] όταν εξέφρασα την απορία μου αυτή και όταν του είπα πως μ' αρέσει να φθάσω εις ύπατον βαθμόν ανεξαρτησίας πνεύματος ώστε να κρίνω όλους αμερολήπτως […]. Αλλά βέβαια άνθρωπος αμερόληπτος κατά βάθος δεν χρησιμεύει εις άλλο τι ή ως δικαστής, ή διαιτητής, ή κριτής. Είναι penseur, contemplatif [στοχαστής, στοχαστικός]. Ποτέ ενεργός. Αι δε συγκινήσεις του μικραί, αφού τα πάθη του δεν υπάρχουν ή καταστέλλονται.[22]

Στο περιβάλλον του πατέρα του ο νεαρός Δραγούμης είχε διαμορφώσει μια πολύ άσχημη εικόνα για την πολιτική. Την πολιτική και διπλωματική καριέρα για την οποία τον προόριζε η οικογένειά του την αισθανόταν σαν άρνηση του αληθινού εαυτού του. Και τώρα, είχε «μεθύσει» από τη γνωριμία του με τον Μπαρρές, ο οποίος του παρουσιαζόταν ως το πρότυπο του «ελεύθερου ανθρώπου», του συγγραφέα, του στοχαστή, που είναι αφοσιωμένος στην καλλιέργεια του *εγώ* του. Αλλά έβλεπε σαν μια αντίφαση την εμπλοκή αυτού του ανθρώπου στην πολιτική. Έτσι, η απάντηση του Μπαρρές άνοιγε στον Ίωνα έναν δρόμο πιο ουσιαστικού συμβιβασμού με την καριέρα που του ετοίμαζαν: η πολιτική ήταν, και θα παρέμενε πάντα γι' αυτόν, κάτι το χυδαίο· η πολιτική δράση όμως μπορούσε να προσφέρει αυθεντικές συγκινήσεις και πάθη που δεν έδινε η καθαρή, αυτόνομη σκέψη· ήταν μια μέθοδος για την καλλιέργεια του *εγώ*.

Η συνάντηση με τον Μπαρρές υπήρξε λοιπόν καθοριστική για τον Δραγούμη. Δεν σήμαινε όμως αυτόματα και τον προσηλυτισμό του στον *εθνικισμό*. Οι συζητήσεις τους στην Αθήνα δεν φαίνεται να αφορούσαν ιδιαίτερα τέτοια ζητήματα. Οι καταχωρίσεις του ημερολογίου έχουν να κάνουν περισσότερο με τον ίδιο τον Μπαρρές παρά με τις πολιτικές του ιδέες. Άλλωστε, όπως είδαμε, ο ίδιος ο Δραγούμης θα προσδιορίσει την έναρξη της «εθνικιστικής περιόδου» του δύο χρόνια αργότερα, στα 1902. Τότε είναι που ο Μπαρρές του έστειλε, μέσω της Mabel Dunlop, το βιβλίο του για τον εθνικισμό που μόλις είχε κυκλοφορήσει. Ο Δραγούμης κάνει λόγο γι' αυτό στο *Μονοπάτι*, ακριβώς μετά την αφήγηση της γνωριμίας τους:

> Πέρασαν από τότε δυο χρόνια. Η Μαγδαληνή πήγε στο Παρίσι και είδε μια μέρα τον Barrès και μίλησαν για την Ελλάδα. Ο Αλέξης ένα βράδυ του Μαϊού έλαβε ένα γράμμα και ένα δέμα. Το δέμα ήταν βιβλίο· λέγονταν «Scènes et doctrines du nationalisme»· του το έστειλε ο Barrès. Το γράμμα ήταν της Μαγδαληνής και έλεγε πως θυμήθηκε την Ελλάδα και μίλησε με τον Barrès για τον Αλέξη και «και αυτός σε θυμάται, Αλέξη, το νόστιμο κορμί σου και το πρόσωπο. Για το νου σου είπε πως είναι ακόμη φωτισμένος μόνο από μια μεριά και πως του μοιάζει σαν πρίσμα, που δεν μπήκε ακόμη το φως μέσα του για να φωτιστεί με όλα τα χρώματα. Τον είπα τότε εγώ πως και αυτό θα έλθει, άμα μεγαλώσεις λίγο».[23]

---

21 Στο πρωτότυπο, η φράση στα γαλλικά.

22 Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου Α'*, σ. 91-92 (22 Οκτωβρίου 1900).

23 Δραγούμης, *Το μονοπάτι*, σ. 184.

Όπως γράφει ο Δραγούμης στον Πέτρο Βλαστό, ο Μπαρρές συνόδευε το βιβλίο του με μια μικρή επιστολή όπου του έλεγε: «σας στέλνω ένα χοντρό βιβλίο στο οποίο θα βρείτε τις κρίσεις μας και ίσως μια φιλοσοφία αποδεκτή για έναν Έλληνα πατριώτη».[24] Και ο ίδιος σχολίαζε στον φίλο του: «με φαίνεται αλήθεια χρήσιμη για μας τους δύο η μελέτη της εξελίξεως ενός ανθρώπου σαν τον Barrès».[25]

Ο Δραγούμης θα απαντήσει στον Μπαρρές με μια επιστολή, η σημασία της οποίας για τον ίδιο φαίνεται από το ότι την παραθέτει, σχεδόν ολόκληρη, τόσο στο *Μονοπάτι* όσο και στο γράμμα του προς τον Βλαστό. Εκεί στην ουσία αφηγείται στον μέντορά του τον προσηλυτισμό του:

> Άλλοτε —δεν πάει πολύς καιρός— μου άρεσε να βρίσκομαι μέσα στην **αναρχία** που μολύνει τα σύγχρονα μυαλά και που έχει σαν κύρια αιτία την πολύ γοργή διάδοση εδώ και έναν αιώνα «βάρβαρων» ιδεών. Ήθελα να φτιάξω μια **ατομική ψυχή**.
>
> Τώρα έχω στόχο να χαράξω έναν δρόμο μέσα από αυτή την αναρχία για να διαμορφωθώ σε μια **ελληνική ψυχή**. Κι εσείς, δίχως να το ξέρετε, συμβάλατε περισσότερο από κάθε άλλον (πέρα από τον εαυτό μου) σε αυτή τη νέα ισορροπία.
>
> Δεν ξέρω αν είναι μια σταθερή ισορροπία· δεν ξέρω ούτε αν κλείνω μέσα μου μια υπεραφθονία δραστηριότητας, που αρκεί για να ζήσω εγώ ο ίδιος και να προκαλέσω ενέργεια στους άλλους […].
>
> Η ευγενική προσοχή που θελήσατε να μου δείξετε στέλνοντάς μου το βιβλίο σας, μου φάνηκε σαν ένα μάντεμα, από τη μεριά σας, **της εξουσίας που έχετε πάνω μου**. Και σας ευχαριστώ που με υποψιάσατε. Είμαι ένα από «τα παιδιά και τους πολύ νέους» για τους οποίους γράφετε·[26] και, τώρα που σας γνώρισα, αισθάνθηκα ότι αυτό που κάνετε και αυτό που γράφετε είναι ειλικρίνεια, η οποία στηρίζεται στη δύναμη.
>
> Σας ευχαριστώ και πάλι και σας είμαι αφοσιωμένος.[27]

Την επόμενη μέρα, εγκαινιάζοντας το 7ο τετράδιο του ημερολογίου, ο Δραγούμης σημειώνει τα εξής:

> Barrès.
>
> Μαΐου 12. Θυμούμαι πως από μικρός μ' άρεζε η δύναμις, η domination, η σχέσις του δυνατού προς τον αδύνατο, και η αλλαγή της σχέσης αυτής, η δημιουργία της δυνάμεως.
>
> Ζητώ μιαν ευτυχία. Αυτή όμως η ευτυχία δε με φαίνεται σαν ησυχία, σαν καλοπέρασις. Είναι μάλλον η κίνησις, η έξαψις, η exaltation που γεννά διά μιας ένα φωτεινό σημείο που βλέπω στο μέλλον και που δε θα το πλησιάσω ποτέ — το ξέρω. Αυτό το φωτεινό σημείο είναι η ευτυχία.[28]

---

24 Στο πρωτότυπο (βλ. επόμενη σημ.) η φράση είναι στα γαλλικά. Το βιβλίο βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, η επιστολή του Μπαρρές όμως δεν εντοπίστηκε στο Αρχείο Δραγούμη.

25 Δραγούμης προς Βλαστό, Αθήνα, 17 Μαΐου 1902: Καρατζάς, *Από την αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών*, τ. 2, σ. 65-66.

26 Εδώ αναφέρεται στην έντυπη αφιέρωση του Μωρίς Μπαρρές στο βιβλίο του *Un homme libre* που διάβαζε τότε ο Δραγούμης, όπως αναφέρει στην ίδια επιστολή προς τον Βλαστό: «J'écris pour les enfants et les tout jeunes gens».

27 Δραγούμης προς Μπαρρές, Αθήνα, 11/24 Μαΐου 1902. BNF, Αρχείο Μπαρρές.

28 Αδημοσίευτο ημερολόγιο, τετράδιο 7, σ. 1 (12 Μαΐου 1902).

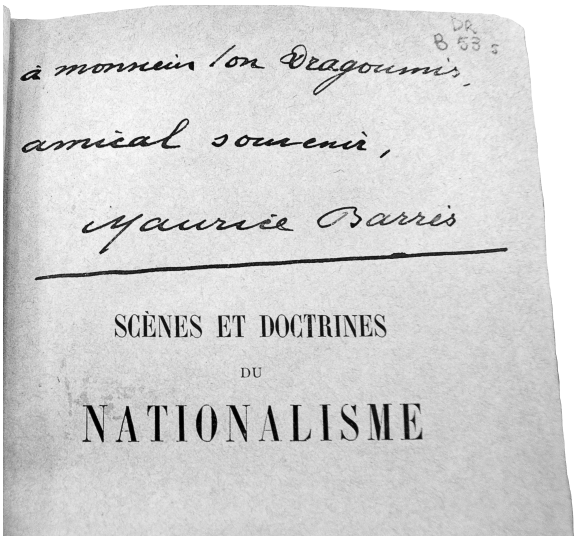
à monsieur Ion Dragoumis,
amical souvenir,
Maurice Barrès

SCÈNES ET DOCTRINES
DU
NATIONALISME

Η αφιέρωση που έγραψε ο Μπαρρές στον Ίωνα Δραγούμη σε αντίτυπο του βιβλίου του *Scènes et doctrines du nationalisme* που του έστειλε το 1902. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Όταν ο Δραγούμης έλαβε το βιβλίο για τον εθνικισμό, διάβαζε ήδη το *Un homme libre*, ένα βιβλίο του "πρώτου" Μπαρρές, του 1889, που τόνιζε: «ΠΡΩΤΗ ΑΡΧΗ: δεν είμαστε ποτέ τόσο ευτυχισμένοι όσο στην έξαψη [exaltation]».[29] Η ανάγνωση των «ιδεολογικών» μυθιστορημάτων του Μπαρρές, η γνωριμία και οι συζητήσεις μαζί του τον έχουν κάνει ήδη μπαρρεσικό, αλλά με την ευρύτερη, ή την παλαιότερη, έννοια. Η ανάγνωση του *Scènes et doctrines du nationalisme* θα πολιτικοποιήσει αυτή την «εξουσία», και θα της δώσει τη μορφή ενός πολιτικού εθνικισμού, τη «φιλοσοφία» που χρειαζόταν ο Δραγούμης ως «Έλληνας πατριώτης». Ωστόσο, η αφετηρία του *προσηλυτισμού* του δεν ήταν η πολιτική, ήταν η ανταπόκριση σε ένα μοντέλο «καλλιέργειας του εαυτού». Τον Ιούνιο του 1902 γράφει στο ημερολόγιο:

> Τρεις λόγοι που με έκαναν να συλλογιστώ συστηματικά τα ζεστά απογεύματα αυτού του καλοκαιριού: 1) Είμαι ήσυχος λόγω της φυγής των φίλων μου. 2) Ο Barrès εδραίωσε μέσα μου την επιθυμία να γνωρίσω και να καλλιεργήσω τον εαυτό μου. 3) Το Φθινόπωρο πάω στην Ανατολή για να αλλάξω ζωή. Μου αρέσει να βάζω τον εαυτό μου σε τάξη πριν ξεκινήσω για ένα άλλο στάδιο.[30]

Έχει ήδη αποφασίσει να φύγει για την οθωμανική επικράτεια, ξεκινώντας μια διπλωματική-πολιτική καριέρα. Τον συμβιβασμό του με τον ρόλο που άλλοι έχουν προαποφασίσει γι᾽ αυτόν δεν τον δικαιολογεί —καταρχάς— με εθνικά ιδεολογήματα, αλλά βάσει μιας βούλησης μπαρρεσικής καλλιέργειας του εαυτού, μέσω της πολιτικής πράξης, της *ενέργειας*, της επιθυμίας να πλάσει τη ζωή του σαν έργο τέχνης:

> Πάντα μ᾽ άρεζε, και τώρα βλέπω καθαρότερα πως μ᾽ αρέσει, να είναι η ζωή μου «έργο τέχνης» = καλλιτέχνημα. Να συλλογίζομαι κάτι, να αισθάνομαι αυτό που συλλογίζομαι.

29 Maurice Barrès, *Un homme libre*, Παρίσι: Plon, 1922, σ. 10.

30 Αδημοσίευτο ημερολόγιο, τετράδιο 7, σ. 19 (26 Ιουνίου 1902). Στα γαλλικά στο πρωτότυπο.

> Αυτό που συλλογίζομαι να είναι στη ζωή μου μέσα, να είναι ζωντανό και επομένως να το εφαρμόζω κάθε μέρα, κάθε στιγμή. Η εφαρμογή κάνει ωραίες τις ιδέες. **Η ζωή είναι τέχνη**.[31]

Και οι έντονες συγκινήσεις, η *exaltation*, είναι ένα μέσο για αυτό:

> Το καρδιοχτύπι μπορεί να είναι χαρά ή λύπη, καλοσύνη ή κακία, μα τι με μέλει; Το καρδιοχτύπι είναι μέσον όπως το σώμα μου. Μ' αυτό το μέσο γίνομαι καλύτερος, βλέπω καθαρότερα. Το καρδιοχτύπι δεν είναι σκοπός της ζωής μου, δεν το θέλω για ευχαρίστησή μου, δεν είναι χαρά μου, μα είναι μέσο μου.[32]

Το καλοκαίρι του 1902 γράφει το *Μονοπάτι*, σαν μια αυτοβιογραφική ανάλυση του εγώ, πάνω στο λογοτεχνικό πρότυπο του Μπαρρές, μια ανασκόπηση των έως τότε εμπειριών και συγκινήσεών του, προτού περάσει στο επόμενο στάδιο, αυτό της δράσης:

> Παρά να κάθουμαι σαν όλους και να ζεσταίνομαι το καλοκαίρι, και να κοιμούμαι το μεσημέρι, καλύτερα έκαμα και μελέτησα τον περασμένο και τον τωρινό εαυτό μου και έγραψα το βιβλίο μου. Τι πειράζει αν το βιβλίο δεν είναι καλό; Έκανα κάτι τι συστηματικό και δικό μου αυτό το καλοκαίρι, αντί να διαβάζω κομματάκια από βιβλία ξένα.[33]

Όπως είδαμε, εκεί καταγράφει και τον προσηλυτισμό του, που συντελέστηκε σε δύο στάδια: πρώτα με την προσωπική γνωριμία με τον Μπαρρές, το 1900, και έπειτα με την ανάγνωση του *Scènes et doctrines du nationalisme*, το 1902. Διαβάζοντάς το ταυτόχρονα με τα παλιότερα βιβλία του, ο Δραγούμης υιοθετεί και τους "δύο" Μπαρρές, και το πέρασμα από τον έναν στον άλλο, αλλά και όλες τους τις αντιφάσεις:

> Είχε μπροστά του ο Αλέξης και ξεφύλλιζε το βιβλίο του Barrès που είχε λάβει· […]
>
> — Θα γράψω και εγώ όπως εκείνος το βιβλίο μου. Θα ήθελα να ξέρω πώς ήταν μικρός ο Barrès· τι άραγε να 'λεγε το πρώτο του βιβλίο; Θα τα διαβάσω για να δω. Θα πάρω τον Barrès και θα τον μελετήσω. Καλύτερα έναν άνθρωπο να σπουδάσω, παρά πολλούς· προχωρώ ισιώτερα έτσι. […]
>
> — Κι εγώ χωρίς **ανάλυση** δεν μπορώ να νιώσω τον εαυτό μου· με βοηθεί ο Barrès, **γιατί με μοιάζει**· […] Όμως δε θα γίνω μιμητής. Άμα τον νιώσω βαθιά και στύψω όλο το ζουμί που έχει, θα αναβρύσει πάλι δροσερή και καθάρια η δική μου η πηγή. […]
>
> Παρακάτω λέγει [ο Barrès]· «Αφού έσκαψα πολύ την ιδέα τού εγώ με μόνη τη μέθοδο των ποιητών και των μυθιστοριογράφων, την εσωτερική παρατήρηση, κατέβηκα, κατέβηκα ανάμεσα σε αμμουδιές που δεν αντιστέκονταν, ώς που ηύρα στον πάτο στήριγμα την ομάδα (collectivité). Να, που πέφτει κιόλας η ατομική μας περηφάνεια».[34]
>
> Τί με μέλει ο εαυτός μου; τον μεταχειρίζομαι μόνο για να νιώσω· γνωρίζοντάς τον, μαθαίνω τον κόσμον όλο.[35]

---

31 Αδημοσίευτο ημερολόγιο, τετράδιο 9, σ. 3β (29 Οκτωβρίου 1902).

32 Ό.π., σ. 6β (10 Νοεμβρίου 1902).

33 Ό.π.

34 Το απόσπασμα προέρχεται από το άρθρο «Pas de veau gras» (*Le Journal*, 8 Φεβρουαρίου 1900), αναδημοσιευμένο στο *Scènes et doctrines du nationalisme*, σ. 17.

35 Δραγούμης, *Το μονοπάτι*, σ. 185-187.